

ZBORNİK RADOVA

Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun prošlost-sadašnjost-budućnost

Zemun, 18-19. IX. 2021.

Jevrejska opština Zemun
Jewish Community Zemun הקהילה היהודית זמון

ZBORNİK RADOVA
Konferencija Jevrejski logor Zemun i
Prihvatni logor Zemun
prošlost-sadašnjost-budućnost
Zemun, 18-19. IX. 2021.

Izdavač
JEVREJSKA OPŠTINA ZEMUN
2021.

IMPRESUM

Publikacija: ZBORNIK RADOVA – Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun – prošlost – sadašnjost – budućnost

Izdavač: Jevrejska opština Zemun

Urednik: Nenad Fogel

Autor: Grupa autora

Recenzija: Slobodan Mandić, Istorijski arhiv Beograda

Tehnički urednik izdanja: Jugoslav Rakita

Štampa: LaPressing, Lazarevac

Tiraž: 200

Godina izdanja: 2021.

© 2021.

Stavovi izraženi u radovima objavljenim u ovom Zborniku pripadaju autorima i nužno ne odražavaju stav urednika i izdavača

Jevrejske opštine Zemun.

Sva prava su zadržana. Ni jedan deo ove publikacije ne može biti reprodukovan niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kom obliku, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole izdavača.

SADRŽAJ

Nenad Fogel: Uvod Prošlost- sadašnjost- budućnost	5
Milan Fogel, Izrael: Memorijalni centar Staro sajmište	11
Aleksandar Nećak, Srbija: Manipulacija Sajmištem	23
Prof. dr Jovan Bayford, V. Britanija: Šta je danas, u Srbiji, i za Srbiju Staro sajmište	45
Dr Milan Koljanin, Srbija: Uloga srpske policije u Holokaustu na nemačkom okupacionom području u Srbiji	53
Dr Sanja Petrović Todosijević, Srbija: Sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji	73
Akademik Ivo Goldstain, Hrvatska: O utjecaju nacista u NDH, Jasenovcu i na Sajmištu kao dijelu strateškog nacističkog plana	107
Dr Milovan Pisarri, Srbija: Romi u logoru na Sajmištu,	131
Dr Dragan Cvetković, Srbija: Sajmište - Jevrejski logor Zemun	141
Slobodan Mandić, Recenzija tekstova za Zbornik radova sa konferencije Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun	159
Nenad Fogel: Uvodni govor na otvaranju izložbe	163
Prof. dr Milan Ristović: Recenzija izložbe Jevrejski logor Zemun	167
Izložbeni panoi Jevrejski logor Zemun	171
Zahvalnost donatorima	185

Dr Sanja Petrović Todosijević

**SISTEM LOGORA U ŠAPCU KAO DEO SISTEMA LOGORA
ZA UNIŠTENJE PRIPADNIKA JEVREJSKE ZAJEDNICE NA
TLU NEMAČKE OKUPACIONE ZONE U SRBIJI¹**

- Je li puno daleko, mama, je li daleko Šabac?

- Daleko, dalje od neba.

*-Je li ti kazao stari crveni vrabac, mama,
da je Šabac, daleko, daleko, dalje od neba?*

Oskar Davičo, *Detinjstvo* (1938)

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj da se ukaže na mesto koje je sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji imao u procesu sprovođenja Holokausta. U radu će se skrenuti pažnja na sve faze Holokausta kroz koje su prošli pripadnici jevrejske zajednice koji su se zatekli u Šapcu posle 6. aprila 1941. godine odnosno kako domaći, šabački Jevreji tako i pripadnici izbegličkog Kladovskog transporta. Rad predstavlja pokušaj da se ukaže na topografiju terora koji je sproveden nad pripadnicima jevrejske zajednice u Šapcu koja se ne može razumeti bez uvida u složenu problematiku kao i okolnosti pod kojima je došlo do formiranja prvog logora za Jevreje na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji odnosno Jevrejskog logora u Šapcu na Savi ali i Logora u Jarku, Logora u Kasarskim livadama i na kraju Koncentracionog logora u Šapcu na Savi.

KLJUČNE REČI: Šabac, Drugi svetski rat, Holokaust, Jevreji, Kladovski transport, Jevrejski logor u Šapcu na Savi, Logor u Jarku, Logor u Kasarskim livadama, Zasavica, Jevrejski logor Zemun, Koncentracioni logor u Šapcu na Savi, Koncentracioni logor na Banjici.

Pisati istoriju šabačkih logora

Stradanje zatočenika zatvora i koncentracionih logora koji su nakon aprila meseca 1941. godine uspostavljeni na tlu okupirane Kraljevine Jugoslavije pa i na području nemačke okupacione zone u Srbiji u prvim decenijama po okončanju Drugog svetskog rata nije predstavljala

¹ Rad je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2021. godini br. 451-03-9/2021-14/200016 od 5. 2. 2021.

lo predmet interesovanja obimnijih historiografskih radova. „Nedostatak interesovanja“ historiografske struke za sistematsko proučavanje „logorske problematike“ predstavljalo je posledicu sprovođenja one faze zvanične politike sećanja u posleratnoj jugoslovenskoj državi koja je težište sećanja usmerila ka stradalim borcima partizanske odnosno Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije pri čemu je „ekskluzivno pravo na sećanje“ usmereno ka delu boračkog kadra koji se žrtvovao i svoj život okončao sa puškom u ruci na bojištima širom jugoslovenskog ratišta. U prvim godinama posle Rata, za novu, iz Rata i Revolucije „izraslu“ komunističku vlast, borba partizana predstavljala je ključni izvor identiteta i patriotske svesti. U vremenu u kom je trebalo učvrstiti vlast, isticanje junaštva partizanskih boraca je imalo ključnu ulogu u procesu definisanja i konstituisanja zajednice oko centralnih ideja na kojima je počivao novi poredak.² Da je prednost koja je davana boračkoj žrtvi umanjivala vidljivost civilnih žrtava rata koje su u javnom prostoru prepoznavane kao „žrtve fašističkog terora“ ali i onih boraca koji su svoje živote „položili“ u zatvorima i logorima širom Evrope, okupirane i rasparčane Jugoslavije, moglo se čuti već sredinom pedesetih godina 20. veka ne samo na sednicama Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, društvene organizacije koja je tokom čitavog perioda postojanja socijalističke Jugoslavije bila „zadužena“ za difinisanje i kanalsanje zvanične politike sećanja već i u javnom prostoru. Pomeranju fokusa sa boračke na civilnu žrtvu rata posebno je doprinelo saznanje da je od „1706000 stradalih Jugoslovena 305000 stradalo u borbi dok je 1401000 ljudi stradalo kao žrtve fašističkog terora odnosno pobijeno i uništeno“ dok je „1610000 raseljeno, internirano, zarobljeno, deportovano i odvedeno na prinudni rad“.³

I pored jasnih smernica, pomeranja fokusa sećanja sa boračke na civilnu žrtvu rata pristupanje sistematskim i sveobuhvatnim istraživanjima problema vezanih za stradanje u zatvorima i logorima tokom Drugog svetskog rata se nije odvijalo očekivanim tempom. Ključnu ulogu u procesu očuvanja sećanja na civilne žrtve rata među kojima se

---

2 Istorijski arhiv Beograda, Gradski odbor SUBNOR-a -988, k 94, Referat podnet na Prvoj republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, 28. 6. 1959.

3 Vidi više u: Aleksandar Ignjatović, Olga Manojlović Pintar, „Staro sajmište i sećanje na Drugi svetski rat“, *Helsinška povelja* br. 117-118/2008, 33-35.

žrtve Holokausta bile prepoznate kao posebna grupa žrtava preuzeli su jugoslovenski književni ali i brojni umetnički stvaraoци. Tretirana još u ratu kao „diskurs izuzetne prakse“ umetnost je u miru morala poslužiti „amortizaciji traumatične prošlosti“ na taj način što će reinterpretirati užase rata smeštajući ih u polje estetskog.⁴ O tome se posebno govorilo na Prvoj republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, 28. 6. 1959. kada je izlistan spisak različitih, pre svega književnih, ali i umetničkih tj. likovnih ostvarenja koja su obrađivala temu stradanja u logorima među kojima su se našla i ona dela koja su u svom fokusu imala stradanje u Holokaustu.⁵

Koliko su različite stvaralačke i umetničke prakse predstavljale važan doprinos očuvanju sećanja na civilne žrtve rata, među kojima su žrtve Holokausta posebno značajne i brojne kao i na one borce koji su svoje živote okončali iza kapija nekih od logora koji su u naknadnim interpretacijama prepoznati kao „fabrike smrti“, govori podatak da, kada je nemačka okupaciona zona u pitanju, do knjige istoričara Venceslava Glišića pod nazivom *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944.* koja je objavljena tek 1970, pitanje sistema logora kao i

---

4 IAB, Gradski odbor SUBNOR-a -988, k 94, Referat podnet na Prvoj republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, 28. 6. 1959.

Tokom pedesetih godina 20. veka objavljena su neka od najznačajnijih književnih dela na temu života i stradanja u logorima, stradanjima civilnih žrtava rata pa i Holokausta koja taj status nisu izgubila ni do današnjeg dana: Velibor Gligorić, *Kuća smrti* (Beograd: Prosveta 1945; Beograd: Prosveta 1952), Stevan Jakovljević, *Krva-va avlija* (Beograd: Prosveta 1958), Jožef Debreceni, *Hladni krematorijum: roman Aušvica* (Beograd: Prosveta 1951), Ivan Ivanji, *Čoveka nisu ubili* (Beograd: Prosveta 1954), Ivan Ivanji, *Živeću uvek prolećem* (Beograd: Novo pokolenje 1950), Janko Đonović, *Na leđima Apenina* (Beograd: Prosveta 1953), Janko Đonović, *Hronike i putopisi* (Cetinje: Narodna knjiga 1950), Đorđe Lebović, Aleksandar Obrenović, *Nebeski odred* (Novi Sad: Sterijino pozorje 1959), Andrej Deak, *Pod žutom trakom* (Beograd: Prosveta 1953), Dušan Azanjac, *Stigli smo u Norvešku* (Beograd: Prosveta 1952), Drago Čolaković, *Logori ljudskog uništenja* (Beograd: Prosveta 1952), Vlastimir Popović, *Niš-Sajmište-Trepča* (Beograd: Prosveta 1954), Magda Bošan Simin, *Kad višnje procvetaju* (Novi Sad: Forum 1958). Od likovnih stvaralaca su se posebno istakli: Vanja Radauš, *Vida Jocić (Zatočenica, Jugoslovenski paviljon u Državnom muzeju Aušvic Birkenau, 1963)*, Marij Pregelj, *Nandor Glid (Spomenik stradalim jugoslovenima u KL Mauthausen (1958); Spomenik stradalima u Dahau (1968))*.

5 Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944.* (Београд: Рад, 1970).

terora i zločina koji su počinjeni pod okriljem istih nije predstavljalo predmet obimnijeg historiografskog rada.⁶ Sistematska i sveobuhvatna istraživanja problema vezanih za stradanja Jugoslovena tokom Drugog svetskog rata u zatvorima i logorima, kako u zemlji tako i u inostranstvu, započeta su tek 1982. godine definisanjem projekta *Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu*. Istraživači okupljeni oko jednog od najznačajnijih opštejugoslovenskih projekata pod čijim okriljem su nastale brojne monografske studije posebno interesovanje su pokazali za stradanje jugoslovenskih građana u logorima i zatvorima jer su oni po mišljenju istoričara Milana Koljanina, čija je knjiga *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, nastala kao deo pomenutog projekta, „imali središnje mesto u okupacionom i kvislinškom sistemu terora“.⁷

Sistem zatvora i logora koji su tokom Drugog svetskog rata postojali u Šapcu, koji će se u ovom radu razmatrati kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačkog okupacionog područja u Srbiji, je dobio svoju prvu i jedinu monografiju na tragu uspostavljanja one faze politike sećanja koja je trebalo da konstituiše novi politički i deološki narativ odnosno onaj koji je „tragizam“ civilne žrtve rata pomerio sa margina zvanične politike sećanja. Knjiga Stanoje Filipovića *Logori u Šapcu* iz 1967. godine do dana današnjeg predstavlja jedinstvenu monografsku studiju o zločinima i teroru koji je sproveden od strane okupacionih vlasti i kvislinške uprave nad zatočenicima istih.⁸ U periodu od 1967. godine do danas je objavljeno više radova različitog obima i karaktera čiji su autori pristupali problematici terora okupacionih i kvislinških vlasti kojima je bio izložen Šabac u periodu od 1941. do 1944. godine s posebnim akcentom na stradanje pripadnika jevrejskog naroda. Sedamnaest godina nakon objavljivanja knjige *Logori u Šapcu* je objavljena četvorotomna istorija Grada pod nazivom *Šabac u prošlosti* koju je kao urednik potpisao Stanoje Fili-

---

6 Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992).

7 Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, (Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967).

8 Група аутора, *Шабач у прошлости IV*, (Шабач: РНИРО „Глас подриња“ – Шабач, 1984).

pović.⁹ Period Drugog svetskog rata kao i terora koji se odvijao pod okriljem šabačkih zatvora i logora je obrađen u četvrtoj knjizi. Važan doprinos izučavanju problematike šabačkih logora predstavljaju radovi Dragoslava Parmakovića, *Mačvanski (Podrinski) narodnooslobodilački partizanski odred 1941-1944* (1973)¹⁰ i Radosava Belovukovića, *Podrinici u banjičkom logoru* (1966),¹¹ *Podrinici u banjičkom logoru (1942. godina)* (1967),¹² *Podrinici u banjičkom logoru (1943. godina)* (1967),¹³ *Podrinici u banjičkom logoru (1944. godina)*,¹⁴ *Podrinici u Norveškoj* (1969).¹⁵ Nakon zatišja koje je usledilo tokom devedesetih godina 20. veka u dvehiljaditim se pojavilo više radova različitog obima koji su u svom fokusu imali, pre svega stradanje šabačkih Jevreja ali i jevrejskih izbeglica iz srednje Evrope pripadnika tzv. Kladovskog transporta koji su se aprila meseca 1941. zatekli u Šapcu da bi u narednom periodu podelili sudbinu ne samo šabačkih već i svih drugih Jevreja koji su živeli na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. Može se reći da je povećano interesovanje, pre svega velikih naučnih centara pa i onih koji su se razvili pod okriljem najznačajnijih memorijala Holokausta za problematiku sudbine jevrejskih izbeglica, koja je dosta dugo “izmicala” historiografiji o Holokaustu, skrenulo pažnju i na izbeglice iz Kladovskog transporta čija se istorija nije mogla ispisati bez istorije Holokausta na tlu nemačkog okupacionog područja pa i u Šapcu koji je ulazio u sastav pomenute okupacione zone. Na taj način je jedan od najznačajnijih dijaloga koji je vođen među evropskim i svetskim stručnjacima za istoriju Holokausta doprineo skretanju pažnje na istoriju “malog grada u unutrašnjosti Srbije” kao i na anatomiju terora kome

---

9 Драгослав Пармаковић, *Маџвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, (Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973).

10 Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору“, *Годишњаку ИАШ* III/1966, 345.

11 Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1942. година)“, *Годишњаку ИАШ* IV/1967, 109-136.

12 Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1943. година)“, *Годишњаку ИАШ* V/1967 (2), 97-120.

13 Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1944. година)“, *Годишњаку ИАШ* V/1968, 443-468.

14 Радосав Беловуковић, „Подринци у Норвешкој“, *Годишњаку ИАШ* VII/1969, 283-331.

15 Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, (Београд: Службени лист, 1998).

je bila izložena celokupna zajednica pa i jevrejska kao njen sastavni deo. Može se reći da je 1998. godine, izlaskom iz štampe knjige Milana Ristovića pod nazivom *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941- 1945*,¹⁶ u srpskoj historiografiji “otvorena” tema sudbine jevrejskih izbeglica. Svoj doprinos izučavanju pomenute problematike su dali istraživači okupljeni oko okruglog stola *Kladovo transport* koji je održan u Beogradu oktobra meseca 2002. godine. Četiri godine kasnije iz štampe je izašao zbornik radova pod nazivom *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, koga je uredio Andrej Mitrović.¹⁷ U međuvremenu odnosno 2003. godine u knjižarama se pojavila zbirka tekstova pod nazivom *Šabac i Jevreji u susretu* koju je uredio Miloš Jevtić.¹⁸ Već naredne odnosno 2004. godine je objavljena knjiga autorskog tandema Gabriele Anderl i Valter Manošek pod nazivom *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovov – transport“ na putu za Palestinu 1939-42*.¹⁹ Tri godine kasnije je publikovana monografija Valtera Manoškeka pod nazivom *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, u kojoj je prvi put nakon 1967. godine i pojave knjige *Logori u Šapcu* skrenuta pažnja na značaj sistema logora u Šapcu i okolini u procesu sprovođenja Holokausta na tlu nemačkog okupacionog područja u Srbiji.²⁰ Sve pomenute monografije kao i zbornici radova su imali ogroman uticaj na produkciju koja će nastati posle 2010. godine. Među radovima koji će biti objavljeni u narednom periodu posebno se izdvaja knjiga Živane Vojinović, *Avramova deca* iz 2015. godine koja predstavlja, do sada, jedinstvenu istoriju šabačkih Jevreja.²¹ Različiti aspekti anatomije ali i to-

---

16 *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006).

17 *Šabac i Jevreji u susretu*, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić, (Šabac: Makart, 2003).

18 Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovov – transport“ na putu za Palestinu 1939-42*, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004).

19 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2007)

20 Živana Vojinović, *Avramova deca*, (Beograd: Orion Art, 2015).

21 Небојша Цвејић, *Отпор и одмазда. Шабачки крај 1941*, (Рад је настао у оквиру презентације публикације *Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44. Приручник за читање града у Шапцу* 30. априла 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa-cvejic-otpor-i-odmazda-sabacki-kr-aj-1941/>, последња посета 22. децембра 2021).

pografije terora koji je sproveden u Šapcu tokom Drugog svetskog rata analizirani su u radovima Nebojše Cvejića, *Otpor i odmazda. Šabački kraj 1941.*²² i Sanje Petrović Todosijević, *Odnos gradskog poglavarstva u Šapcu prema imovini šabačkih Jevreja i Jevreja iz Kladovskog transporta 1941 – 1944,*²³ *Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944,*²⁴ *Čitalački dani Karla Karija Krisa i Valtera Klajna, pripadnika Kladovskog transporta u Šapcu (1940-1941).*²⁵

Jevrejski logor

u barakama bivšeg pontonjerskog puka u Šapcu na Savi

Sprovedenje Holokausta na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji je prošlo kroz sve faze kao i u dugim delovima okupirane Evrope počev od identifikacije preko eksproprijacije do koncentracije i eksterminacije. Dinamika sprovođenja Holokausta u okupiranoj Srbiji se može pratiti kroz obe „forme“ sprovođenja genocida počinjenog nad Jevrejima. Dok je većina odraslih muškaraca Jevreja stradala u masovnim streljanjima na stratištima u okolini velikih gradova tokom jeseni 1941, žene i deca su ubijeni u kamionu pokretnoj gasnoj komori koji je dovezen u Beograd u marta 1942. godine. Iako je Holokaust na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji počinjen u skladu sa zvaničnom politikom Trećeg rajha, njegovo sprovođenje kao i „anatomija“ bili su u određenoj meri uslovljeni „lokalnim prilikama“ kao i merama koje je okupaciona vlast uz pomoć kvislinške uprave sprovodila prema drugim nepoželjnim kategorijama stanovništva. Podizanje prvog jevrejskog logora na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji u Šapcu,²⁶ u kome će do

22 Сања Петровић Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941-1944“, *Токови историје* 2/2017, 133-154.

23 Sanja Petrović Todosijević, „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944“, *AM Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 5-15.

24 Сања Петровић Тодосијевић, „Читалачки дани Карла Криса и Валтера Клајна. Јеврејске избеглице из кладовског транспорта у Шапцу (1940-1941)“, *Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје*, Зборник радова, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић, 269-298, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019).

25 М. Koljanin, *n. d.*, 30.

26 У историографији се под именом Кладовски (Kladovo) transport misli на групу

22. avgusta 1941. biti zatočena celokupna jevrejska zajednica, ne može se razumeti bez uvida u bar dve okolnosti koje su Šabac od leta 1941. do kraja jeseni iste godine učinile jednim od centara fašističkog terora bez presedana.

Jevrejska zajednica u Šapcu se višestruko uvećala septembra 1940. godine kada je u grad stigla grupa od oko 1100 Jevreja emigriranih pripadnika tzv. Kladovskog transporta²⁷ kojoj nije pošlo za rukom da se sa teritorije Jugoslavije prebaci na teritoriju Rumunije kako bi dalje nastavila svoj put ka Palestini zbog čega su se pripadnici transporta punih devet meseci zadržali u Kladovu, gradu na obali Dunava na granici sa Rumunijom. „Približavanje“ Drugog svetskog rata Jugoslaviji, potencijalni problemi koju su mogli nastati na granici prelomili su jugoslovenske vlasti da donesu odluku o premeštanju grupe u unutrašnjost Srbije odnosno u Šabac. Većinu pripadnika Kladovskog transporta početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji je zatekao u Šapcu što je značilo da će u potpunosti deliti sudbinu domaćeg jevrejskog stanovništva.²⁸ Dolazak grupe od nekoliko stotina stranaca nije mogao ostati nezapaženo u gradu koji je po podacima iz 1931. godine imao 12 566 stanovnika.²⁹

Po etničkoj strukturi i verskoj pripadnosti, stanovništvo Šapca je predstavljalo homogenu skupinu stanovništva. Prema podacima za 1921. godinu, preko 90 % građana se izjašnjavalo kao pravoslavni hrišćani, što je u najvećem broju slučajeva značilo da se radilo o građanima austrijskih, nemačkih tj. uglavnom berlinskih i danciških kao i čehoslovačkih Jevreja koji su novembra meseca 1939. napustili Beč, pošto su se kao pripadnici jevrejske populacije našli na udaru antisemitskog zakonodavstva iz oktobra 1935 (Nirnberški zakoni) i Centralnog biroa Rajha za jevrejsku emigraciju, da bi lađama niz Dunav i preko Crnog mora, bez sertifikata britanske mandatske vlade stigli u Palestinu. Početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji zatekao ih je u Šapcu gde su po naređenju jugoslovenskih vlasti doseljeni septembra 1940. godine; Vidi više u: G. Anderl, W. Manoschek, *n. d.*, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, V. Manošek, *n. d.*, Ž. Vojinović, *n. d.*

27 Svi pripadnici Kladovskog transporta, sem grupe od oko 200 omladinaca, čiji su članovi neposredno pre napada Nemačke i njenih saveznika na Jugoslaviju uspeali da dobiju ulazne vize za Palestinu, stradali su u Holokaustu na tlu Jugoslavije odnosno Srbije. Vidi više u: G. Anderl, W. Manoschek, *n. d.*, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, V. Manošek, *n. d.*, Ž. Vojinović, *n. d.*

28 Група аутора, *н. д.*, 218.

29 *Isto.*

ma srpske nacionalnosti. Pored pravoslavnih hrišćana u gradu je živelo 4, 73% katolika, 2, 96 % muslimana i 0,76 % „Mojsijevaca“ odnosno Jevreja.³⁰ U trenutku dolaska pripadnika Kladovskog transporta u Šabac, u gradu je živela nevelika skupina domaćih Jevreja, pripadnika jevrejske zajednice koja je već vekovima živela u gradu. Šabački Jevreji su bili mahom pripadnici srednjeg društvenog sloja. I ako malobrojni, u društvenom životu Šapca su igrali veoma značajnu ulogu. Kao pripadnici jevrejske zajednice živeli su pomešani sa drugim građanima Šapca u svim delovima grada.

Druga okolnost koja je skrenula pažnju okupacionih vlasti na Šabac su bila saznanja o pojavama organizovanja otpora novim vlastima. Interesovanje okupacionog režima za Šabac je poraslo od leta 1941. godine kada je aktivnost pripadnika i simpatizera Komunističke partije Jugoslavije postala uočljivija. Službenici Specijalne policije Uprave grada Beograda prepoznali su Šabac kao „centar komunističke akcije“ u ovom delu Srbije u junu 1941. godine.³¹ Već tada je konstatovano da je „Šabac postao centar svih komunista, jer je najveći deo komunista iz Semberije, Bosne i Srema ovde našao utočište“. Policijski organi su, baš u vreme formiranja Mačvanskog partizanskog odreda, primetili da „najveći deo aktivnih komunista iz Šapca“ odlazi u okolna sela gde „truju zemlju i seljake raznim lažnim vestima i zadobijaju ih za svoje za svoje niske i prljave planove.“ Policijski organi su znali da „komunisti raspolažu većom količinom vatrenog oružja koju će u pogodnom slučaju upotrebiti protiv vlasti“.³² Dve „nepovoljne“ okolnosti³³ u velikoj

30 IAB, Uprava grada Beograda, Specijalna policija IV – 48, к. 289/12, Komunistička akcija u Mačvi i Pocerini.

31 Isto.

32 Vojna uprava na teritoriji nemačke okupacione zone u Srbiji je uspostavljena 22. aprila 1941. godine. Na čelu vojne uprave nalazio se vojnoupravni komandant koji je predstavljao najvišu okupacionu vlast u Srbiji. Vojnoupravnom komandantu Srbije bile su potčinjene četiri oblasne vojne komande (feldkomandanture) i deset komandi mesta odnosno garnizona (ortskomandantura); Група аутора, *н. д.*, 486. Ortskomandantura 847 u Šapcu je bila potčinjena Feldkomandanturi 816 u Užicu sve do 20. oktobra 1941. kada se sedište Feldkomandanture 816 preselilo u Šabac što je u praksi značilo značajnije prisustvo ne samo vojnog već i policijskog aparata u Gradu; S. Filipović, *n. d.*, 42.

33 Šabački sveštenik Grigorije – Gliša Babović je zapisao u svojim dnevničkim beleškama pod datumom 20. jul: „Jevreji su preseljeni u barake na Savi“; Григорије – Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1945*, (Рума – Шабач: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња“, 2005), 90.

meri su uticale da Šabac postane jedno od sedišta nemačke okupacione uprave.³⁴

Logorisanje Jevreja koji su se zatekli u Šapcu kada je počeo rat u Jugoslaviji je okončano delimično do 20. jula 1941. godine,³⁵ kada su u Jevrejski logor na Savi kod Šapca smešteni Jevreji emigranti. Njima će se vrlo brzo, već 22. avgusta 1941. godine pridružiti nekoliko desetina šabačkih Jevreja³⁶ koji su do tada ostali u svojim kućama. Prema izjavi dr Bene Valtera, ađutanta u Krajskomandanturi u Šapcu koju je dao tokom saslušanja 8. marta 1947. godine, naređenje o formiranju Jevrejskog logora u Šapcu na Savi izdato je jula meseca 1941. godine: „Jula meseca 1941. godine Krajskomandantura u Šapcu, čiji je komandant bio Kvasni, dobila je naređenje od Zihrhojstinstina iz Beograda da se svi Jevreji, domoroci i ilegalci liše slobode i sprovedu u pionirske barake. Logor je formiran odmah kada su ti Jevreji uhapšeni. Jevreji su zatvoreni u pionirske barake. Jevreji su bili slobodni, išli su na rad po varoši, a spavali su u ovim barakama...Borges Johan je bio narednik pri Krajskomandi. On je nabavljao hranu i drugo za Jevreje“.³⁷

O životu šabačkih i Jevreja iz Kladovskog transporta u Jevrejskom logoru u barakama bivšeg pontonjerijskog puka na Savi nije sačuvano puno podataka. Borika Vetendorf, jedna od preživelih Jevrejki, zatočenica Jevrejskog logora u Šapcu na Savi³⁸ je 13. oktobra 1945. godine izjavila za potrebe rada povereništva Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šapcu sledeće: „Logorom su upravljali Krajskomandant Kvasni, potom njegov zamenik Trote a komandant je bio Johan Borges koji je bio čuveni krvolok. U zatvoru je režim bio očajan. Hranu nam nisu davali nikakvu a nismo mogli ni ići u varoš kupovati. Terani smo na sve moguće teške i prljave radove i trudili su se da nas tom prilikom sve više ponize. Prilikom ubijanja dr Tirića i dr. Jevreji su ih onako mrtve morali vešati, potom

---

34 Isto, 113.

35 S. Filipović, *n. d.*, 137.

36 Prema navodima Stanoja Filipovića u knjizi *Logori u Šapcu* (1967) koji se poziva na iskaz Borike Vetendorf koje je kasnije preuzela Živana Vojinović u knjizi *Avramova deca* (2015), Borika Vetendorf je krajem novembra 1941. godine uspela da dobije dozvolu za odlazak u Beograd “zbog operacije očiju” jer joj u legitimaciji nije bilo zapisano poreklo; S. Filipović, *n. d.*, 138, Ž. Vojinović, *n. d.*, 517-519.

37 S. Filipović, *n. d.*, 138.

38 Г. Бабовић, *н. д.*

skidati i sahraniti“.³⁹ Šabački hroničar i letopisac, Gliša Babović piše u *Dnevniku* na više mesta o Jevrejima koji „oskudevaju u životnim namirnicama“, „za koje se čini da su ostavljeni sami sebi“ i „samo se motaju po Šapcu sa žutim trakama oko ruke“.⁴⁰ Brižljivi hroničar života pod okupacijom je napisao decembra 1941. godine kako se očajne Jevrejke, koje u grad dovode iz Logora na različite prinudne poslove, nekada mole u Crkvi sv. apostola Petra i Pavla u centru Šapca.⁴¹ Da su uslovi života u Jevrejskom logoru u Šapcu na Savi bili izuzetno loši može se saznati zahvaljujući građi koja je ostala iza šabačkog Gradskog poglavarstva. Šabački stolar, Josip Prodanović je 22. decembra 1941. godine izdao račun za „mrtvački sanduk za ćerku Jevrejskog popa u Šapcu“ na 400 dinara. Iz sadržaja izdate priznanice se vidi da je Gradsko poglavarstvo platilo sanduk. Predsednik poglavarstva je naložio da se „za sahranu Adižes Rašele iz Šapca za nabavku sanduka izda iz prihoda Jevrejske crkvene opštine u Šapcu četiri stotine dinara“. U nalogu se dalje kaže: „ostale potrebe oko sahrane snosiće Poglavarstvo tj. daće mrtvačka kola sa zapregom“.⁴² Na osnovu umrlice koju je izdao dr Ma-

39 *Isto*, 183.

40 Međuopštinski istorijski arhiv Šabac, Gradsko poglavarstvo, Račun za mrtvački sanduk koji je stolar Josip Prodanović izdao na račun Gradskog poglavarstva u Šapcu, 22. decembar 1941.

Gradsko poglavarstvo u Šapcu, kao deo kolaboracionističke uprave, aktivno se uključilo u realizaciju zvanične politike okupacionog režima pa tako i u proces uzurpiranja prava na imovinu i oduzimanje imovine šabačkim i Jevrejima iz Kladovskog transporta. Rad, najpre Komisije za popis i procenu jevrejske imovine a zatim i Komesarijata za jevrejsku imovinu ukazuje na ulogu Gradskog poglavarstva u sprovođenju jedne od faza u realizaciji Holokausta na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. Službenici komesarijata imali su značajnu ulogu ne samo u popisivanju i proceni „jevrejske imovine“ već i u njenoj „eksploataciji“ koja je počela činom logorisanja svih šabačkih i Jevreja iz Kladovskog transporta krajem avgusta 1941. godine. Svi poskovi oko zakupa i prodaje imovine Jevreja obavljali su se preko institucije Gradskog poglavarstva odnosno Komesarijata za jevrejsku imovinu, najpre u korist Trećeg rajha a od avgusta 1942. i u korist „srpske države“. Novčana suma koja je izdvojena od strane Gradskog poglavarstva da bi se platio sanduk za potrebe sahrane Rašele Adižes izdvojena je iz prihoda koje je „ubirala“ kolaboracionistička uprava preko Komesarijata za popis i procenu Jevrejske imovine a zatim i Komesarijata za jevrejsku imovinu davanjem pod zakup prethodno oduzete „jevrejske imovine“.

Vidi više u: С. П. Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941-1944“, *н. д.*

41 MIAŠ, Gradsko poglavarstvo, Umrlica za Rašelu Adižes, 20. decembar 1941.

42 Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitro-

nojlo Stojanović, specijalista za unutrašnje bolesti i rentgen se vidi da je šesnaestogodišnja Rašela Adižes, koja se u trenutku smrti već četiri meseca nalazila u Jevrejskom logoru na Savi, preminula od zapaljenja pluća i trbušne maramice.⁴³

Logor u Jarku

Nakon 22. avgusta 1941. godine i logorisanja svih Jevreja koji su se zatekli u Šapcu usledio je period koga su, do konačnog zajedničkog partizansko-četničkog napada na Šabac 21. i 22. septembra 1941, obeležila konstantna puškaranja u okolnim selima ali i na obodu samog grada između ustanika sa jedne i nemačkih vojnih i policijskih snaga sa druge strane. Napad ustanika na Šabac nije potrajao dugo. Ulazak 342. nemačke divizije u grad već 23. septembra 1941. je označio početak nemačke kaznene ekspedicije kojoj će biti izloženo kako stanovništvo Šapca tako i stanovništvo okolnih sela, pre svega mačvanskih koja su se smatrala uporištem ustaničkih, pretežno komunističkih snaga. Kaznena ekspedicija koja je ušla u Šabac 23. septembra 1941. godine je imala dva kraka. Jedan krak kaznene ekspedicije je bio uperen ka građanima Šapca a jedan prema meštanima okolnih odnosno mačvanskih sela. Zatočene šabačke Jevreje i Jevreje iz Kladovskog transporta je pogodio, kao i sve druge Šapčane i Šapčanke onaj deo kaznene ekspedicije čiji je cilj bila odmazda nad gradskim stanovništvom. Već 24. septembra svom muškom stanovništvu Šapca starosti od 14 do 70 godina je naloženo je da se u zavisnosti od mesta stanovanja okupi na određenim zbornim mestima. Istoga dana, u kasnim popodnevним časovima Šapčani okupljeni na većem broju lokacija upućeni su na zbornu mesto tj. polje Mihajlovac koje se nalazi u neposrednoj blizini Save. Na polje Mihajlovac su sprovedeni i muškarci Jevreji prethodno izvedeni iz Jevrejskog logora na Savi. Isto večer, više hiljada Šapčana je poterano ka mostu na Savi. Po prelasku mosta, kada će se naći na tlu Nezavisne Države Hrvatske, već u večernjim satima kolona Šapčana je upućena

---

vić, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 78.

43 Dešavanja koja su nastupila u Šapcu od četničko-partizanskog napada na Grad, preko ulaska kaznene ekspedicije, izvođenja svog odraslog muškog stanovništva iz Šapca, formiranja Logora u Jarku do masovnih streljanja u Benskoj bari detaljno su opisana u više, već navedenih radova, od kojih posebno treba istaći: S. Filipović, *n. d.*, V. Manošek, *n. d.*, Група аутора, *н. д.* Fond Memoarske građe Međuopštinskog istorijskog arhiva u Šapcu „čuva“ sećanja brojnih Šapčana, zatočenika Logora u Jarku i preživelih Krvavog marša..

ka sremskom selu Klenku da bi skrenula sa puta za Klenak i prenoćilo na ledini pored Save. Narednog 25. septembra svo odraslo muško stanovništvo Šapca je zadržano na istom mestu da bi već narednog odnosno 26. septembra bila izdata naredba za pokret. Naredba za pokret ka sremskom selu Jarku je označila početak usiljenog marša koji je u historiografiji ostao upamćen kao Krvavi marš. Usledio je prolazak kroz sremska sela Klenak i Platičevo da bi se stiglo u Jarak do prethodno pripremljenog improvizovanog logora pod otvorenim nebom tj. poljane ograđene bodljikavom žicom koji je u historiografiji ali i kolektivnom sećanju mnogih Šapčana koji su se iz njega vratili ostao upamćen kao Logor u Jarku. Oko 5000 muškaraca koji su prethodnog dana polu trčecim korakom prešli put dug 23 km na kome mnogi nisu ostali živi, naredni 27. septembar 1941. godine su proveli u iščekivanju, moglo bi se reći, sopstvene sudbine. U improvizovanom logoru pod vedrim nebom Šapčani su proveli i naredne dane da bi 30. septembra 1941. godine konačno bio naređen pokret i povratak u Šabac. Izvođenje Šapčana i grada i njihovo upućivanje na tzv. Krvavi marš do Jarka je predstavljalo direktnu meru odmazde zbog pogibije nemačkih vojnika u borbama do kojih je došlo prilikom napada na Šabac. Na ovaj način je trebalo zaplašiti svo stanovništvo grada i slomiti ustanak koji je imao značajne razmere u šabačkom kraju. Krvavi marš su, zajedno sa ostalim Šapčanima, morali preći i svi odrasli muškarci Jevreji koji su prethodno izvedeni iz Jevrejskog logora na Savi.

Prema procenama različitih učesnika, u Krvavom maršu je stradalo između 120 i 200 zatočenika među kojima je bilo 24 ili 25 Jevreja.⁴⁴

Izvođenjem svog odraslog muškog stanovništva iz grada stvorili su se uslovi da se gradsko područje pretvori u stratište bez presedana. Presedan je u praksi predstavljala politika masovnih odmazdi odnosno masovnih zločina pre svega nad civilnim stanovništvom kojoj u jesen 1941. nisu svedočili samo Šapčani i Šapčanke već i građani i građanke drugih mesta i gradova u okupiranoj Srbiji. Nemačka kaznena ekspedicija koju su činili vojnici regularne nemačke vojske odnosno pripadnici 342. divizije je uvela sa sobom u grad između 800 i 1100 mačvanskih seljaka koji su dovedeni na prostor dela Šapca koji nosi naziv Benska bara. Tokom 29. i 30. septembra 1941. godine, na više lokacija u Benskoj bari, je izvršeno masovno streljanje oko hiljadu meštana okolnih

---

44 MIAŠ, Memoarska građa, Dnevnik Vase Mikića.

sela ali i brojnih Šapčana i Šapčanki.⁴⁵ O tome kako je Šabac, kojim su 29. i 30. septembra 1941. odzvanjali meci pripadnika 342. nemačke divizije, izgledao zatočenicima Logora u Jarku koji su 30. septembra vraćeni u grad, ilustrativno govori sledeći iskaz: „Nigde žive duše našega sveta: ni ljudi, ni žena, pa ni dece! Ovo liči na mrtvi grad. Takav je Šabac izgledao“.⁴⁶

Prolazni logor u Kasarskim livadama

⁴⁷Okončanje masovnog streljanja u Benskoj bari 29. i 30. septembra 1941. nije značilo i okončanje masovnog terora. Povratak logorisanih Šapčana iz Jarka u Šabac nije predstavljalo njihovo „razilaženje“ već, naprotiv, novo „sabiranje“ ovoga puta u novoosnovanom Prolaznom logoru (Durchgangslager) u Kasarskim livadama⁴⁸ (Logor na Senjaku) koga Stanoje Filipović karakteriše kao „najveći i po zlu najpoznatiji logor u Šapcu“.⁴⁹ Logor je formiran 30. septembra 1941. godine.⁵⁰ Poslednja grupa logoraša boravila je u Logoru u Kasarskim livadama u kasno proleće 1942. godine.⁵¹ Hiljade odraslih muškaraca

---

45 Po kasarni jugoslovenske vojske u kojoj su neposredno posle okupacije bile smeštene nemačke jedinice. Vrlo brzo kasarna je ispražnjena i pripremljena za potrebe formiranja privremenog koncentracionog logora. S. Filipović, *n. d.*, 67.

46 *Isto*, 63.

47 *Isto*, 64.

48 *Isto*, 122.

Pozivajući se na Odluku zl. br. 17033 Zemaljske komisije NR Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Stanoje Filipović, između ostalog, navodi: „Štaube Paul, star 35. g. Namac, komandant šabačkog koncentracionog lagera od osnivanja logora 1941. g. do oslobođenja, pripadnik SS, štrumbanfirer u bekstvu, pre rata policijski agent... Vili Paul, Namac, šef Gestapoa u Šapcu od oktobra 1941. g. do maja 1942. g. iz Ulma kod Štuttgarta, poslednje boravište nepoznato. U civilu trgovac, oberšturbmanfirer. Cape, Namac, zamenik šefa Gestapoa u Šapcu od septembra do decembra 1941. g. poslednje boravište nepoznato, oberšturbmanfirer. Macker Hugo, Namac, šef Gestapoa u Šapcu od juna 1942. do avgusta 1944. g. iz Šlezije, unteršturbmanfirer, gde je sada nepoznato. Fon Štokhauzen, Namac, prvi feldkomandant u Šapcu od novembra 1941. do januara 1943. g. feldkomanda br. 816, poslednje boravište nepoznato. (Nejga su kasnije zamenili: Ratok od januara do maja 1943. i Hug od maja 1943. do oslobođenja)“. *Isto*, 65.

49 *Isto*, 140.

50 Stanoje Filipović navodi kako su zatočnici Jevrejskog logora u Šapcu na Savi nekoliko dana krajem septembra tj. u vreme najvećeg terora koji je sprovedem u Gradu i okolini bile i žene i deca iz „jednog dela Šapca“ i seljaci „iz nekih sela“. *Isto*, 129

51 M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 79.

je uvedeno poslednjeg dana septembra 1941. godine u krug kasarne, u novoformirani logor koji će u narednim danima poslužiti i kao mesto selekcije zatočenika na one koji su mogli biti pušteni kući i na one koji su, iz različitih razloga utvrđivanih uglavnom potkazivanjem, zadržani u logoru.

Zajedno sa Šapčanima , bivšim zatočenicima logora u Jarku ali i meštanima okolnih sela kroz koja je kao i kroz Šabac prošla nemačka kaznena ekspedicija, 30. septembra 1941. godine u novoosnovanom Logoru u Kasarskim livadama su se našli i svi odrasli muškarci Jevreji. Nekoliko dana kasnije odnosno 4. oktobra 1941. svi su upućeni u Jevrejski logor na Savi⁵² gde su se nalazile jevrejske žene i deca.⁵³ Boravak odraslih muškaraca Jevreja u Jevrejskom logoru na Savi nije potrajao dugo.

Streljanje u Zasavici

Istoga dan poštu su odrasli muškarci Jevreji upućeni iz Logora u Kasarskim livadama u Jevrejski logor na Savi odnosno 4. oktobra 1941. godine, glavnokomandujući nemački general okupirane Srbije, Franc Beme je naredio streljanje 2100 zatvorenika iz koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu u znak odmazde za pogibiju 21 nemačkog vojnika na potezu između Beograda i Obrenovca blizu Topole. Kako je u međuvremeno umro još jedan nemački vojnik naknadno je naredeno streljanje 2200 zatvorenika.⁵⁴ Streljanje zatočenika Logora Topovske šupe odnosno Logora na Autokomandi je počelo 9. oktobra 1941. u okolini Beograda.⁵⁵ 11. oktobra 1941. godine 805 muškaraca Jevreja i Roma, od kojih su prvi izvedeni iz Jevrejskog logora na Savi a drugi iz Logora u Kasarskim livadama „sastalo se“ na Železničkoj stanici u Šapcu da bi odatle bili transportovani u Sremsku Mitrovicu gde su prenoćili. Narednog dana, odnosno 12. oktobra grupa od 805 Jevreja i Roma je prebačena vozom iz Sremske za Mačvansku Mitrovicu odnosno do mačvanskog sela Zasavice gde su svi streljani tokom 12. i 13. oktobra 1941. godine.⁵⁶

Izbor Zasavice kao mesta streljanja odraslih muškaraca Jevreja

---

52 Isto, 79-80.

53 S. Filipović, *n. d.*, 140.

54 V. Manošek, *n. d.*, 74.

55 M. Koljanin, , 45.

56 V. Manošek, *n. d.*, 74.

i Roma, koji su prethodno izvedeni iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi i Logora u Kasarskim livadama, bilo je u direktnoj vezi sa daleko obimnijim planovima okupacionih vlasti čija je realizacija već bila u toku. Formiranje Logora u Kasarskim livadama 30. septembra 1941. je predstavljalo od početka prelazno rešenje jer je u jeku odmazdi koje su sprovedene nad građanima i građankama Šapca ali i meštanima i meštankama okolnih mesta nakon ulaska u grad kaznene ekspedicije trebalo hitno odrediti mesto koje će moći da „prihvati“ veliki broj ljudi. U nedostatku boljeg rešenja odnosno realizacije ideje o formiranju centralnog logora za celu okupiranu Srbiju, prostor oko bivše kasarne jugoslovenske vojske na rubu grada se učinio kao dobro prelazno rešenje. Već u to vreme odnosno 6. oktobra 1941. godine je doneta odluka da će izgradnja centralnog logora za celu okupiranu Srbiju početi na prostoru mačvanskog sela Zasavice. Bilo je predviđeno da adaptacija logora bude završena i da u prvi mah primi do 30 000 zarobljenika do 20. oktobra 1941. godine. Zasavica se učinila kao pogodno mesto za podizanje velikog centralnog logora iz više razloga od kojih su geostrateški (severni deo okuke Sava-Drina kao najsevernija tačka okupacionog područja u Srbiji) bili posebno značajni.⁵⁷ Blizina reke Save kao i drugih komunikacija u Mačvi i Sremu doprineli su da se ova lokaciji učini pogodnom za podizanje logora. Izgradnja logora je poverena Organizaciji Tot.⁵⁸ Pored toga, na širokom prostoru koji se pružao uz reku Savu je bilo moguće uz pomoć relativno malog broja vojnika (stražara) čuvati veliki broj ljudi. Kako je predviđeni logorski prostor trebalo da bude dugačak 12 a širok 3, 5 km, na određenoj površini je bilo neophodno preduzeti mnoge radove od kojih su neki podrazumevali i iseljavanje određenog broja naselja odnosno sela.⁵⁹ U knjizi *Holokaust u Srbiji*, Valter Manošek je izneo pretpostavku da su Jevreji i Rome izvedeni iz logora u Šapcu i upućeni u Zasavicu pod izgovorom da će biti upotrebljeni kao radna snaga za izgradnju koncentracionog logora u Zasavici⁶⁰ što deluje kao prihvatljivo objašnjenje ako se zna da je više grupa

---

57 *Isto*, 99.

58 *Isto*.

59 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, 45-46.

60 Oba ženska leša su identifikovana. U zasavici su 12. odnosno 13. oktobra 1941. streljane i dve jevrejke pripadnice Kladovskog transporta i to: Alice Stein i Berta Zwicker. Milan Koljanin izvođenje na streljanje dve žene objašnjava eventualnim manjkom muškaraca Jevreja zbog čega je na streljanje morao biti izveden

zatvorenika izvedeno iz Logora u Kasarskim livadama i upućivano na radove u Zasavicu.⁶¹ Za njih je u Zasavici organizovan i logor koji je nosio oznaku Dulag 183 (Durchgangslager 183 – Prolazni logor 183).⁶²

Ekshumacija žrtava streljanih 12. i 13. oktobra 1941. u Zasavici je izvršena 12. juna 1945. godine. Prema zapisnicima Anketne komisije Sreskog povereništva za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača sastavljenom u Bogatiću, središtu Mačvanskog okruga, na sam dan ekshumacije, u Zasavici su ekshumirana 834 tela. U zapisnicima anketne komisije je konstatovano da su od 834 leša, 832 bila muška i dva ženska.⁶³ Od 832 muška leša – 732 su pripadala Jevrejima izbeglicama, 23 šabačkim Jevrejima a 84 Romima među kojima je bio i jedan broj Srba. Anketna komisija je među jevrejske emigrante ubrojala i Salomona Fingerhuta, rabina iz Rume koga treba ubrojati u domaće Jevreje.⁶⁴

Jevrejski logor Zemun

Odvođenjem odraslih muškaraca iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi, 11. oktobra 1941. u Logoru su ostale žene i deca. Nekolicina istorijskih izvora i svedočanstava retkih preživelih svedoči o beznađu u

---

određeni broj žena kako bi se popunila „kvota“ koja je bila određena za streljanje.

M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 81.

61 *Isto*, 81-82.

62 Druga Jevrejka koja je uspela da se spase sigurne smrti, nakon transporta šabačkih Jevrejki i njihove dece u Jevrejski logor Zemun januara 1942. godine, je, po navodima Stanoja Filipovića koji se i u ovom slučaju poziva na iskaz Borike Vetendorf, bila Dorotea Fink, pripadnica Kladovskog transporta (S. Filipović, n. d, 138) dok Živana Vojinović navodi i Anu Heht. (Ž. Vojinović, n. d, 521) Oba autora, puštanje na slobodu Dorotee Fink, a Ž. Vojinović i Ane Heht, razumeju kao posledicu uspešnog postupka dokazivanja da su se kao nejevrejke odnosno u ovom slučaju katolkinje, udale za Jevreje. Prema navodima Žane Vojinović, Dorotea se nakon prebacivanja iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi u Jevrejski logor Zemun prijavila za čišćenje snega na aerodromu. Zahvaljujući mogućnosti da izlazi iz logora uspela je da napiše pismo i da ga prosledi nemačkoj ambasadi u Beogradu nakon čega je puštena na slobodu. U Beogradu se neko vreme izdržavala od šivenja da bi se zatim u junu 1942. godine vratila u Nemačku. Pismo Dorotee Fink upućeno posle rata bratu njenog, u Zasavici oktobra meseca 1941. streljanog muža, objavili su u knjizi *Neuspelo bekstvo* (2004), Gabriele Anderl i Valter Manošek: „Tad sam imala sreću, neko je moje pismo poneo u nemačku ambasadu u Beograd. Pismo je došlo u prave ruke i malo je još potrajalo dok me SS nije pustio na slobodu“. *Isto*.

63 M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 82-83.

64 Г. Бабовић, *н. д.*, 183.

kome su se nalazile zatočenice logora i njihova deca, suočene ne samo sa polu informacijama koje su stizale do njih, brigom i beznađem već i sa zimom koja je elementarne uslove života činila nepodnošljivim. Dorotea Fink, jedna od preživelih logorašice Jevrejskog logora u Šapcu na Savi⁶⁵ je ostavila potresno svedočanstvo o danima koji su nastupili nakon odvođenja jevrejskih muškaraca: „Čas su nam rekli da muškarci grade puteve, čas da su streljani. Naslađivali su se plakanjem žena i dece i rekli su da će se i nama to desiti, ako ne prestanemo sa jadikovanjem. A nama je već sve bilo svejedno“.⁶⁶ Da će do deportovanja Jevrej-

---

65 Pokazalo se da zbog visokog vodostaja Save i pretvaranja zemljišta u močvaru nije moguće nastaviti izgradnju logora u Zasavici zbog čega je Opunomoćeni i Komandujući general za Srbiju, Franc Beme naredio 28. oktobra 1941. komandantu Dulaga 183 da se radovi obustave a da se za logor upotrebe paviljoni Beogradskog sajmišta. Logoraši koji su ranije dovedeni iz Logora u Kasarskim livadama su vraćeni u isti. Pripadnici organizacije Tot kojima je bilo povereno podizanje Logora u Zasavici su stavljeni na raspolaganje Upravnom štabu zapovednika Srbije. Bodljikava žica predviđena za logor je predata 750. pešadijskom puku. Dva dana kasnije odnosno 30. oktobra 1941. šef pozadinske službe je javio generalu Bemeu da je „koncentracioni logor u Zasavici“ zbog nadošle vode raspušten. Istoričar Milan Koljanin skreće pažnju da 28. oktobra 1941. nije doneta odluka da se na Beogradskom sajmištu izgradi logor za Jevreje i Rome. Rezultat razgovora Opunomoćenog i Komandujućeg generala za Srbiju Franca Bemea i komandanta Dulaga 183 je bio dogovor da se sabirni logor izgrađen po tipu nemačkih koncentracionih logora umesto u Zasavici, kako je dogovoreno početkom oktobra, izgradi na Beogradskom sajmištu. Drugim rečima, odluka da se na Beogradskom sajmištu izgradi logor “rezultat je nužnosti promene lokacije za veliki sabirni logor koji je trebao da primi prvo 50 000 a zatim 500 000 ljudi”. Koljanin nagašava da “iako su ove cifre svakako rezultat nerealnih procena, one pokazuju da je postojao plan o gušenju ustaničkog pokreta masovnim represalijama i raseljavanjem ustaničkih krajeva u okupiranoj Srbiji, čemu je novi logor trebalo da posluži”. Vrhunac ustanka početkom novembra 1941. godine za okupacione vlasti je predstavljao gorući problem. U odnosu na gušenje ustanka, rešavanje “jevrejskog pitanja” je u tom trenutku predstavljalo problem od drugorazrednog značaja tim pre što su skoro svi odrasli muškarci Jevreji već bili ubijeni u masovnim streljanjima koja su tokom jeseni 1941. sprovedena u okolini velikih gradova poput: Beogradam, Niša, Šapca, Pančeva... Zbog svih navedenih okolnosti odluka o interniranju Jevreja i Roma u logor koji je trebalo podići na Beogradskom sajmištu nije mogla biti doneta pre kraja ofanzive na slobodnu teritoriju u Srbiji odnosno na Užičku republiku čemu su podređeni skoro svi kapaciteti ne samo okupacionih već i kolaboracionističkih i kvivlinških snaga. Odluka o interniranju Jevreja i Roma u logor na Beogradskom sajmištu doneta je, po svemu sudeći, tek početkom decembra meseca 1941. M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, 45-48.

66 *Isto*, 56-59.

ki i njihove dece iz Logora u Šapcu na neko drugo mesto doći relativno brzo može se saznati iz dnevničkih beleški Gliše Babovića. Babović je pod datumom 13. decembar 1941. zabeležio: „Juče im je saopšteno da će ići iz Šapca sve Jevrejke s decom iz lagera na Savi – u lager na Sajmištu kod Zemuna. Tamo ih, kažu im, čekaju njihovi ljudi“!⁶⁷

Babovićeva beleška o planovima koje je okupaciona uprava imala u vezi sa Jevrejka i decom zatočenim u Jevrejskom logoru u Šapcu na Savi u potpunosti koincidira sa odustajanjem okupacionih vlasti od podizanja velikog sabirnog logora u Zasavici,⁶⁸ osnivanja Jevrejskog logora Zemun i deportacijama (od 8. do 13. decembra), pretežno, beogradskih Jevrejki i njihove dece u novoosnovani logor. Uporedo sa prvim grupama beogradskih Jevreja u Logor na Sajmištu je internirano i oko 600 romskih žena i dece. Prema izveštaju Opunomoćenog i Komandujućeg generala za Srbiju, generala Badera, od 20. decembra 1941 „u novoformirani logor za Jevreje i Cigane u Zemunu do 15. 12. 1941. dovedeno je 5281 osoba“. Početkom januara 1942. u Logor je prebačeno i 200 do 300 preostalih muškaraca Jevreja koji su se do tada nalazili u Logoru u Topovskim šupama na Autokomandi.⁶⁹ Naredna grupa Jevreja odnosno Jevrejki i njihove dece je stigla u Jevrejski logor Zemun iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi 26. januara 1942. godine. Iako je vest o mogućem prebacivanju iz Šapca sa Beograd proširena među logorašicama u Logoru na Savi već decembra 1941, pripreme za nji-

---

67 Pitanje broja pripadnika „šabačkog transporta“ najviše je analizirano u radovima istoričara Milana Koljanina. U jednom od svojih kasnijih radova odnosno u radu pod naslovom *Poslednje putovanje Kladovskog transporta* objavljenom u zborniku radova *Kladovo transport* (2006), Milan Koljanin u svetlu novih saznanja dolazi do broja od 312 osoba. Milan Koljanin u svojim istraživanjima dolazi do broja od 266 Jevreja pripadnika Kladovskog transporta i 34 šabačka Jevreja koji su 26. januara 1942. transportovani iz Logora u Šapcu u Jevrejski logor Zemun. Jevrejima tačnije rečeno Jevrejka i pripadnicama Kladovskog transporta i njihovoj deci kao i Jevrejka i Šapčankama i njihovoj deci, 10. januara 1942. godine u Jevrejskom logoru u Šapcu na Savi pridružila se grupa od 12 Jevrejki i njihove dece iz Obrenovca. Odrasli muškarci Jevreji iz Obrenovca, njih šestorica deportovani su u Koncentracioni logor na Banici 19. septembra 1941. Na taj način se u Jevrejskom logoru u Šapcu na Savi, 10. januara 1942. našlo 312 Jevrejki i njihove dece koji će 26. januara 1942. biti prebačeni u Jevrejski logor Zemun. Bila je to prva od tri najveće gupe Jevreja iz unutrašnjosti koje su prebačene na Sajmište (pored grupe iz Niša i grupe iz Kosovske Mitrovice). M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 87-91.

68 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, 59.

69 Г. Бабовић, *н. д.*, 306.

hovo transportovanje su počele 15. januaru 1942. godine. Pripreme za interniranje 312 Jevrejki i njihove dece⁷⁰ iz Logora na Savi kod Šapca su najverovatnije ubrzane zbog potrebe upražnjavanja prostora za interniranje oko 1000 srpskih seljaka ustanika iz Istočne Bosne koji su se do sredine januara 1942. borili pod komandom četničkog komandanta Jezdimira Dangića.⁷¹ Gliša Babović je zapisao u *Dnevniku* pod datumom 26. januar 1942: „Danas u 10 časova po podne otpravljene iz Šapca Jevrejke i njihova deca. Sada u Šapcu nema više ni jedno jevrejsko čeljade. Kako se moglo doznati, ekspedovani su u Zemun na Sajmište u barake.“⁷²

Deportovanje Jevrejki i dece iz Logora u Šapcu u Jevrejski logor Zemun kao i osnivanje centralnog logora za fizičko uništenje svih preostalih Jevreja na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji u paviljonima bivšeg Beogradskog sajma, koincidira i sa odlukama koje je vrh Trećeg Rajha operacionalizovao na konferenciji državnih sekretara i najviših policijskih funkcionera 20. januara 1942. u Berlinu, na konferenciji koja je ostala upamćena kao Vanze konferencija. Drugim rečima na sastanku najviših predstavnika vlasti u Trećem rajhu doneta je odluka da se u najskorijem vremenu mora preći sa nasumičnog na sistematsko uništavanje Jevreja. Ubrzanje „konačnog rešenja“ je značilo tehnološko unapređivanje procesa ubijanja ljudi jer se streljanje civila očigledno pokazalo kao „spor, mukotrpan i prljav posao“. Da će politika tehnološkog unapređivanja procesa ubijanja ljudi „naći svoje mesto“ „pod krovom“ Jevrejskog logora Zemun, postalo je jasno sredinom marta 1942. godine kada je u Beograd doputovala posebna komanda iz Berlina koju su činila dva SS- podoficira Gec i Majer. Odluka o uništenju svih preostalih Jevreja u okupiranoj Srbiji je doneta u središtu nemačke policijsko-bezbednosne službe (RSHA) u Berlinu, najverovatnije početkom marta 1942. godine. U skladu sa novim „instrukcijama“ u vezi sa rešavanjem „jevrejskog pitanja“ je odlučeno da se zadatak izvrši relativno novim ali razrađenim i proverenim postupkom za brzo ubijanje većeg broja ljudi. Nakon što je odluka doneta, SS-general Hajnrih Miler, šef Četvrtog odeljenja Gestapoa u RSHA je uputio Emanuelu Šeferu, zapovedniku Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u Srbiji

70 Jevrejska bolnica odnosno Bolnica jevrejske zajednice u Beogradu se nalazila u ulici Visokog Stevana na Dorćolu.

71 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, 117- 124.

72 M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 98.

(BdS) telegram o sprovođenju „jevrejske operacije“ u Srbiji. Tom prilikom, Šefer je obavešten da je u Beograd upućena posebna komanda (Sonderkommando) koju čine dva SS-podoficira: Gec i Majer koji će sa sobom dovesti specijalni kamion marke Zaurer. Podoficiri Gec i Majer su imali zadatak da po dolasku u Beograd upoznaju zapovednika Šefera o „posebnom zadatku“ koji im je bio poveren. Akcija posebne komande u Logoru je počela ubrzo nakon likvidiranja Jevrejske bolnice u periodu od 19. do 22. marta 1942. kada je ubijeno između 700 i 800 bolesnika.⁷³ Upoznati od strane posebne komande koja je doputovala iz Berlina sredinom marta 1942. godine o načinu na koji će biti rešeno „jevrejko pitanje“ na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji,⁷⁴ Emanuel Šefer, Zapovednik Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u Srbiji (BdS) i Bruno Zatler, Rukovodilac Četvrtog odeljenja Gestapoa su o svemu obavestili Herberta Andorfera, Zapovednika logora čiji je glavni zadatak bio da organizuje „preseljenje“ svih logoraša i to specijalnim kamionom u kome će biti „ugušeni“. „Preseljenje“ logoraša odnosno njihov „nesmetan“ ulazak u kamion pokretnu gasnu komoru je obezbeđen širenjem glasina o prebacivanju u Rumuniju ili Poljsku. Postupak koji je u više navrata ponovljen u sklopu „likvidacije“ Jevrejske bolnice u periodu od 19. do 22. marta 1942. sproveden je svim danima sem nedeljom i praznikom u periodu od početka aprila do 10. maja 1942. nad zatočenicima Jevrejskog logora Zemun što su u najvećem broju slučajeva bile Jevrejke i njihova deca a među njima i one koje su zajedno sa svojom decom 26. januara 1942. prebačene iz Jevrejskog logora u Šapcu u Jevrejski logor Zemun. Postupak „čišćenja“ logora podrazumevao je da se logoraši ili prijavljuju sami ili određuju za „transport“ od strane logorske uprave. Savetovano im je da sa sobom nose samo najnužnije dok je ostale stvari trebalo da upakuju tako što će na paketu navesti ime i adresu. Grupa zatočenika određena za transport odlazila je do kamiona koji je dolazio do logorske kapije. Kamion za logorašima kao i kamion sa njihovim prethodno upakovanim stvarima kretao se dalje preko pontonskog mosta na Savi gde bi im se pridružio automobil sa komandantom logora i stražom. Dalje se preko mosta stizalo u Beograd gde bi kamion sa stvarima nastavljao put dalje dok bi se kamion sa logorašima

---

73 Г. Бабовић, *н. д.*, 349.

74 Може се рећи да су после маја 1942. године на тлу немачке окупационе зоне у Србији били живи само они Јевреји који су се крили или они који су се налазили у партизанима.

zaustavljao da bi jedan od vozača povezao izduvnu cev motora sa otvorom na dnu šasije u koju bi odmah nakon ponovnog pokretanja vozila odnosno aktiviranja motora počeo da ulazi otrovni izduvni gas gušeći hermetički zatvorene žrtve. Kamion se dalje kretao 10 km u pravcu stratišta u Jajincima gde su već bile iskopane rake. Kamion je prilazio raci zadnjim delom iz kog su nakon otvaranja vrata leševi sami ispadala ili ih je izbacivao uređaj za brzi istovar smešten na podu kamiona.⁷⁵

Za razliku od zatočenika Jevrejskog logora u Šapcu na Savi koji su streljani u Zasavici 12. i 13. oktobra 1941. čiji su posmrtni ostaci ekshumirani 12. juna 1945, posmrtni ostaci jevrejskih žena i dece zatočenika Jevrejskog logora u Šapcu koji su ugušeni u kamionu pokretnoj gasnoj komori nisu nikada ekshumirani jer su uništeni u akciji Posebne komande 1005 (Sonderkommando 1005) uklanjanja tragova zločina koja je trajala od druge polovine novembra 1943. do početka februara 1944. kada je stratište u Jajincima „prekopano“ a svi posmrtni ostaci žrtava spaljeni.⁷⁶

Šabački prota, Gliša Babović je zapisao u *Dnevniku* pod datumom 14. maj 1942: „Po Šapcu se već duže vremena pronose vesti da je i sa Jevrejima – koji su zimus iz Šapca oterani u lager kod Zemuna – potpuno likvidirano. Da su od ljute zime u barakama i vrlo slabe hrane (po 3 krompira dnevno) toliko umirali, da su ih sve kamionima iznosili i sahranjivali. A koji su i to preživeli – potamanili ih zagušljivim gasom“.

⁷⁷

Koncentracioni logor u Šapcu na Savi

Ubistvo otrovnim gasom svih logoraša zatočenika Jevrejskog logora Zemun je označilo, najvećim delom,⁷⁸ kraj sprovođenja Holokaušta na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. I kao što je maja meseca 1942. na prostoru nekadašnjeg Jevrejskog logora Zemun formiran Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin) koji će skoro do samog kraja

⁷⁵ MIAŠ, Memoarska građa, Izjava Radomira Vasiljevića Ratke iz Loznice data 18. aprila 1964.

⁷⁶ Ž. Vojinović, *n. d.*, 413.

⁷⁷ *Isto.*

⁷⁸ 5495. Špic Paula, domaćica; rođ. 6. XII 1871. u Hocanu, Čehoslovačka; od Vilhelma i Karoline; Bajina Bašta. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944), I, priredile Evica Micković, Milena Radojčić, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 386.

ja rata odnosno do kraja okupacije Srbije predstavljati centralni nemački logor ⁷⁹za interniranje protivnika okupacije i civilnog stanovništva sa ustaničkih područja tako će i na mestu Jevrejskog logora u Šapcu na Savi biti formiran Koncentracioni logor u Šapcu na Savi koji će predstavljati centralni nemački logor za interniranje protivnika okupacije i civilnog stanovništva iz severozapadnog dela Srbije dalje ka beogradskim logorima odnosno Koncentracionom logoru na Banjici i, najvećim delom, ka Logoru na Beogradskom sajmištu. Zatočenici iz okupirane Srbije pa i iz Koncentracionog logora u Šapcu na Savi, a zatim i iz NDH i sa širih prostora evropskog Jugoistoka, internirani su u ovim logorima, a zatim su deportovani u druge nemačke logore, od Polarnog kruga u Norveškoj do Soluna i Atlantskog bedema i rudnika u Francuskoj, kao i u koncentracione logore Mauthausen i Aušvic (jedna grupa i u Rafensbrik). Ubistvo najvećeg broja Jevreja nije značilo potpuno okončanje Holokausta na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. U godinama koje su sledile Koncentracioni logor u Šapcu na Savi je predstavljao „poslednju“ ili „prolaznu stanicu“ na putu mnogih Jevreja iz Podrinja ali i iz istočne Bosne. Jedno od najpotresnijih svedočenja o tretmanu okupacionih vlasti prema „odbeglim“ Jevrejima u Koncentracionom logoru u Šapcu na Savi je, 18. aprila 1964. ostavio Radomir Vasiljević Ratka iz Loznice: „Jednog dana doveli su tri devojčice Jevrejke iz Loznice. Jedna je imala oko četiri godine, jedna oko šest, jedna preko deset. Skinuli su ih potpuno nage, vezali žicom sve tri i streljali u Starom gradu. Mi smo kroz jednu rupu u baraci videli kako su vezane i nage devojčice odveli prema gradu a uskoro se začuo i rafal. Pričali su nam oni koji su ih sahranili kako je to za njih bila veoma grozna slika, groznija od mnogih drugih“. ⁸⁰ Tragičnu sudbinu je doživeo i Isi Henler, trgovac iz Sremske Mitrovice koji je sa prostora NDH uspeo da izbegne u Šabac gde je živeo kao Srbin sve dok nije razotkriven, uhapšen a zatim i streljan 7. aprila 1942. pošto je prethodno bio zatočen u Koncentracionom logoru u Šapcu na Savi.⁸¹

Za mnoge, posle maja 1942. godine uhapšene Jevreje iz Šapca i

---

79 5496. Polak Dina, dete; rođ. 1. X 1936. u Trautenau, Sudetska oblast. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

80 5497. Polak Dan, dete; rođ. 29. III 1932. u Beču. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljan 9. V 1942. od SS, 1, 386.

81 5498. Rajs Olga, domaćica; rođ. 26. XI 1895. u Beču; od Morica i Pauline; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

okoline, Koncentracioni logor u Šapcu na Savi je bio usputna stanica na putu do Koncentracionog logora na Banjici i sasvim sigurno izvesne smrti.⁸² Živana Vojinović navodi u knjizi *Avramova deca* (2015) podatak da je u Koncentracioni logor u Šabac na Savi 24. aprila 1942. godine stigao „transport u kojem su uglavnom bili Jevreji“. Dalje ističe „bili su to domaćica iz Loznice Soza Angle Mušić, rođena u Beču, zatim majka i ćerka Sara i Flora Majorović. domaćice iz Šapca, i Isailo Holederov, Jevrejin iz Šašinaca, koji je kao izbeglica živeo u Šapcu. Svi oni su odvedeni u Banjički logor i 9. maja ubijeni“.⁸³ Na osnovu uvida u Banjičku knjigu logoraša se može pretpostaviti da su u velikoj grupi logoraša koja je 9. maja 1942. izvedena na streljanje sa Banjice bili mnogi Jevreji koji su u Koncentracioni logor na Banjici dovedeni 24. aprila 1942. Među njima su se nalazili: Paula Špic,⁸⁴ Dina Polak,⁸⁵ Dan Polak,⁸⁶ Olga Rajs,⁸⁷ Gerta Polak,⁸⁸ Marija Polak,⁸⁹ Mihajlo Polak,⁹⁰ Jo-

82 5499. Polak Gerta, domaćica; rođ. 1905. u Gratau, Rajhenberg; od Rudolfa i Hermine, rođ. N.; udata; došla iz Bajine Bašte. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

83 5500. Polak Marija, domaćica; [stara] 61 godinu, u Uičinu [Trenčin], Češka; od Alojza i Karoline; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

84 5501. Polak Oskar Mihajlo, industrijalac; rođ. 19. X 1878. u Uičinu [Trenčin, Češka]; od Marka i Ruže; Jevrejin. U logoru od 24. IV 1942 - SS. Streljan 9. V 1942. od SS, *Isto*.

85 5502. Mikić Jovan, privatni činovnik; rođ. 7. XII 1924. u Martinci, Hrvatska; od Nikole i Olge, rođ. Čapek; živi u selu Noćaju. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljan 9. V 1942. od SS, *Isto*.

86 5503. Marorović [Morarević] Sara, domaćica; rođ. 24. IV 1904. u Loznici; od Moše i Flore, rođ. Finci; Beograd, Vuka Karadžića 9. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

87 5504. Mašić [Mošić] Elza, domaćica; rođ. 7. VI 1891. u Beču; od Adolfa i Lote [Šarlota] Švarc; jedno dete; živi u Loznici. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

88 5505. Barukić Klara, penzionerka; rođ. 1870. u Beogradu; od Josifa i Roze, rođ. Levi; udova; živi u Loznici; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. u Beogradu, od SS, *Isto*.

89 5506. Jakovljević Jovanka, dete; rođ. 5. VIII 1938. u Beogradu; od Moše i Ruže, rođ. Barukić; u Loznici; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS. [JIM: ime zatočenice Žaneta; ime majke Roza.], *Isto*.

90 5507. Jakovljević Ruža [Roza], domaćica; rođ. 30. VIII 1899. u Beogradu; od Isaka i Klare, rođ. Levi; udata, 1 dete; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od

van Mikić,⁹¹ Sara Marorović,⁹² Elza Mašić,⁹³ Klara Barukić,⁹⁴ Jovana Jakovljević,⁹⁵ Ruža Jakovljević,⁹⁶ Flora Marorović,⁹⁷ Vladimir Kiršner⁹⁸ i Isajlo Endlerov.⁹⁹

SS, *Isto*.

91 5508. Marorović [Morarević] Flora, domaćica; rođ. 15. X 1866. u Šapcu; od Moše i Sare, rođ. Farhi; udova; u Loznici; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

92 5509. Kiršner Vladimir, učenik VI raz. gimnazije; od Slavka i Frici, rođ. Fraj; [rođ]. 30. VII 1924. u Sremskoj Mitrovici; živi u Noćaju, Mačva; Jevrejin. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljan 9. V [1942] u Beogradu, *Isto*.

93 5510. Endlerov Isajlo, ekonom; rođ. 1888. u Šašincu; od Filipa i Marije; pravoslavni, Srbin. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljan 9. V 1942. od SS, *Isto*.

94 Ž. Vojinović, *n. d.*, 413.

95 6920. Bararon Berta, Jevrejka; učiteljica; rođ. 10. IX 1916. u Šabcu; od Mike i Salike – Cevi; neudata; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljana 24. VIII 1942. u Beogradu, *Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*, I, 457.

6921. Bararon Mika, Jevrejin; kujundžija; rođ. 26. I 1879. u Šabcu; od Jakova i Lenke – Montijas; oženjen, 4 dece; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljan 24. VIII 1942. u Beogradu, *Isto*.

6922. Bararon Jakov, Jevrejin; kujundžija; rođ. 1908. u Šabcu; od Mike i Salike – Cevi; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljan 24. VIII 1942. u Beogradu, *Isto*.

6923. Bararon Salika, Jevrejka; domaćica; [stara] 65 godina, rođ. Beograd; od Jakova i Rifke – Cevi; udata; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljana 24. VIII 1942. u Beogradu, *Isto*, 458.

6924. Mandil Maza [Matilda], dete; Jevrejka; [stara] 5 godina, rođ. 1938. u Beogradu; od Avrama i Rebeke; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljana 24. VIII 1942. u Beogradu, *Isto*, 458.

96 Živana Vojinović pominje Matildu Mandil kao unuku Mike Bararona. Ž. Vojinović, *n. d.*, 413.

97 *Isto*.

8439. Levi Sofija, domaćica; rođ. 23. III 1887. u Beogradu; od Benjamina i Dude Kosi; neudata; sa boravkom u Krupnju. U logoru od 10. XI 1942. od SS. Streljana 18. XI 1942. od SS, *Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*, I, 541.

98 Ž. Vojinović, *n. d.*, 414.

99 10614. Štelcer Jovanka, domaćica; rođ. 15. V 1902. u Golubincima, Srem; od Adolfa i Ivanke Pisker; udata, 2 dece; sa boravkom u Sremskoj Mitrovici. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943, Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944), I, 652.

10615. Rehnicer Jovanka, domaćica; rođ. 11. VI 1898. u Beogradu; od Josifa i Jozefine Frajndelfeld; udata, 2 dece; sa boravkom u Šapcu, Stojana Novakovića 30. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943, *Isto*.

Među onima koji nisu uspeli da se sklone i spasu nalazila se i šabačka jevrejska porodica Bararon koja se krila u posavotamnaskom selu Gradojević. Prema Živani Vojinović, porodica Bararon je prebačena iz Koncentracionog logora u Šapcu na Savi na Banjicu 18. avgusta 1942. godine. Svi su streljani 24. avgusta 1942. godine.¹⁰⁰ Na osnovu podataka iz Banjičke knjige logoraša,¹⁰¹ posebno na osnovu podataka

---

10616. Redinger Jelena, profesor gimnazije; rođ. 24. II 1907. u Beogradu; od Josifa i Jozefine Frajndelfeld; razvedena, bez dece; sa boravkom u Šapcu, Stojana Novakovića 30. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., , *Isto*.

10617. Kolb Ivanka, domaćica; rođ. 26. IX 1873. u Badovincima, srez Bogatić; od Gavrila i Julke Šticer; udata, 3 dece; sa boravkom u Badovincima, srez Bogatić. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., , *Isto*.

10618. Rehnicker Olivera, učenica; rođ. 13. X 1931. u Beogradu; od Stevana i Jovanke Frid; sa boravkom u Šapcu, Stojana Novakovića 30. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., , *Isto*.

10619. Kolb Eva, učenica; rođ. 11. VII 1930. u Čantaviru; od Martina i Marije Kon; sa boravkom u Badovincima. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., , *Isto*.

10620. Štelcer Leona, domaćica; rođ. 16. V 1923. u Badovincima; od Julija i Jovanke Kolb; sa boravkom u Badovincima. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., , *Isto*.

100 Ž. Vojinović, *n. d.*, 416.

20966. Altarac Erna, učenica trgovačke akademije; David, Sofija; rođ. 1921. u Derventi, srez isti; neudata; živi u Banji Koviljači. U logoru od 4. IV 1944. od SS. Odvedena u komandu 1005 1. VI 1944. od SS, *Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*, II, priredile Evica Micković, Milena Radojčić, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 500.

101 Ž. Vojinović, *n. d.*, 416.

22816. Mičić Rakila [Mičić Rahela], lekar; Benjamin, Duda; rođ. 28. V 1903. u Beogradu; udata, 2 dece; živi u Loznici. U logoru od 30. V 1944. od SS. [Rahela, rođ. Levi, u logoru sa ćerkom Verom i sinom Veroljubom. Streljana sa ćerkom 1. X 1944. na Jevrejskom groblju u Beogradu. Sin Veroljub nije streljan. IAB, GO SUBNOR Beograd, kut. 94; IAB, K 336. Videti i r. br. 22817 i 22818.], *Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*, II, 603.

22817. Mičić [Mičić] Veroljub, dete; Borivoje, Rakila [Rahela, rođ. Levi]; rođ. 2. III 1944. u Šapcu; neženjen; živi u Loznici. U logoru od 30. V 1944. od SS. [Izveden sa majkom i sestrom Verom na streljan je 1. X 1944. Spašen i posle rata predat očevoj porodici dedi i tetki, Milici Šelić, koja je živela u Loznici. Danas radi kao inženjer. IAB, K 336. Videti r. br. 22816 i 22818.], *Isto*.

22818. Mičić [Mičić] Vera, dete; Borivoje, Rakila [Rahela, rođ. Levi]; rođ. 27. II 1940. u Krupnju, [srez] rađevski; neudata; živi u Loznici. U logoru od 30. V 1944. od SS. [Streljana 1. X 1944. na Jevrejskom groblju u Beogradu. Videti r. br. 22816 i

o mestu hapšenja, se može pretpostaviti da je porodica Bararon prošla „logorsku rutu“ koja je podrazumevala dolazak na Banjicu preko logora u Šapcu. Nažalost, svega šest dana nakon interniranja u Logor na Banjici četiri člana porodice Bararon kao i devojčica Matilda Mandil su streljani. Kao žrtvu Banjičkog logora koja je preko Koncentracionog logora u Šapcu na Savi deportovana za Beograd, Živana Vojinović pominje i Sofiju Levi koja se krila u Krupnju kod sestre dr Rahele Mičić. Sofija Levi je streljana 18. novembra 1942.

Ne navodeći eksplicitno da se radi o Jevrejima koje su iz Logora u Šapcu prebačene u Logor na Banjici, Živana Vojinović pominje „šest Jevrejki koje su se krile na teritoriji Podrinja...pod srpskim imenom“ a koje su nakon što su otkrivene u Mačvi u uhapšene na zahtev Veselina Rosića, predsednika badovinačke opštine a od strane srpskih žandarma, internirane u Banjički logor 12. februara 1943. da bi iz istog bile izvedene na streljanje 8. aprila 1943. godine. U Banjičkoj knjizi logoraša navedena su imena sedam devojčica i žena čiji se datumi deportacije na Banjicu i streljanja poklapaju sa podacima koje navodi Živana Vojinović i to: Jovanka Štelcer, Jovanka Rehnicer, Jelena Redinger, Ivanka Kolb, Olivera Rehnicer, Eva Kolb i Leona Štelcer.

Sve do proleća 1944. u Banji Koviljači se pod srpskim imenom uspešno krila i Erna Altarac, učenica Trgovačke akademije iz Dervente koja je najpre „pala u ruke“ šabačke policije da bi preko Logora u Šapcu bila prebačena na Banjicu 1. aprila 1944.

Među poslednjim Jevrejima koji će preko Koncentracionog logora u Šapcu na Savi biti internirani u Koncentracioni logor na Banjici se nalazila dr Rahela Mičić sa dvoje male dece, ćerkom Verom i sinom Veroljubom. Rahela Mičić je izvedena na streljanje sa četvorogodišnjom ćerkom Verom u jednoj od poslednjih grupa logoraša koji su izvedeni na streljanje sa Banjice, 1. oktobra 1944. godine

Rezime

U periodu od 1941. do 1944. godine na teritoriji grada Šapca je bio uspostavljen sistem logora koji je kao deo šireg sistema logora uspostavljenih na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji igrao ključnu ulogu u procesu sprovođenja Holokausta. Dve su okolnosti skrenule pažnju okupacionih vlasti na grad Šabac. Na samom početku okupacije stanovništvo jevrejskog porekla je činilo značajan deo ukupne gradske populacije Šapca. Pored relativno male, domaće jevrejske zajednice u Šapcu je od septembra 1940. živela grupa od oko 1100 Jevreja emigranata pripadnika tzv. Kladovskog transporta sa prostora srednje Evrope. Već od leta 1941. godine Šabac je važio za središte komunističke akcije u ovom delu okupirane Srbije. Pojačano interesovanje okupacionih vlasti za (ne)prilike u Šapcu, je doprinelo tome da Šabac postane jedno od sedišta okupacione uprave. Iako je Holokaust na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji počinjen u skladu sa zvaničnom politikom Trećeg rajha, njegovo sprovođenje kao i „anatomija“ bili su u određenoj meri uslovljeni „lokalnim prilikama“ kao i merama koje je okupaciona vlast uz pomoć kolaboracionističke uprave sprovodila prema drugim nepoželjnim kategorijama stanovništva. Jevrejski logor u Šapcu na Savi koji je formiran 20. jula 1941. godine kao prvi logor za Jevreje na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji je predstavljao samo jedan u nizu logora koji su postojali na teritoriji grada Šapca u periodu od 1941. do 1944. godine. Iako je Jevrejski logor u Šapcu na Savi imao ključnu ulogu u sprovođenju Holokausta na ovom prostoru njegovo mesto kao i značaj u razumevanju zločina koji je tokom Drugog svetskog rata počinjen nad Jevrejima u Šapcu ne može se razumeti bez uvida u okolnosti pod kojima su formirani ostali šabački logori a kroz koje su zajedno sa drugim građanima i građankama Šapca prolazili i Jevreji i to počev od: Logora u Jarku, Logora u Kasarskim livadama i Koncentracionog logora u Šapcu na Savi. Posebno mesto u razumevanju zločina koji je počinjen nad pripadnicima jevrejskog naroda predstavlja rasvetljavanje okolnosti pod kojima je došlo do streljanja svih odraslih muškaraca Jevreja u Zasavici 12. i 13. oktobra 1941. i prebacivanja jevrejskih žena i dece 26. januara 1942. godine iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi u Jevrejski logor Zemun kao i u rasvetljavanju veza koje su nakon maja 1942. godine postojale između Koncentracionog logora u Šapcu na Savi i Koncentracionog logora na Banjici u Beogradu.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Istorijski arhiv BeGradski odbor SUBNOR-a
UGB, SP

Međupštinski istorijski arhiv Šabac
Gradsko poglavarstvo
Memoarska građa

Objavljeni izvori:

Бабовић, Григорије – Глиша. Дневник 1941-1945. Рума – Шабац: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња“, 2005.

Logor Banjica. Књига затоčenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944), I – II, priredile Evica Micković, Milena Radojčić. Beograd: Istorijски arhiv Beograda, 2009.

Literatura:

Anderl, Gabriele, Walter Manoschek. Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo –transport“ na putu za Palestinu 1939-42. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у бањичком логору“ . Годишњак ИАШ III/1966, 345.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у бањичком логору (1942. година)“ . Годишњак ИАШ IV/1967, 109-136.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у бањичком логору (1943. година)“ . Годишњак ИАШ V/1967 (2), 97-120.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у бањичком логору (1944. година)“ . Годишњак ИАШ V/1968, 443-468.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у Норвешкој“ . Годишњак ИАШ VII/1969, 283-331.

Vojinović, Živana. Avramova deca. Beograd: Orion Art, 2015.

Глишић, Венцеслав. Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944. Београд: Рад, 1970.

Група аутора. Шабац у прошлости IV. Шабац: РНИРО „Глас подриња“ – Шабац, 1984.

Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002, uredio Andrej Mitrović. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Ignjatović, Aleksandar, Olga Manojlović Pintar. „Staro sajmište i sećanje na Drugi svetski rat“ . Helsinška povelja br. 117-118/2008, 33-35.

Karkge, Hajke. Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje? Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

Koljanin, Milan. Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“ . Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002, uredio Andrej Mitrović, 65-101. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Manojlović Pintar, Olga. Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.

Manošek, Valter. Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja

1941-1942. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.

Пармаковић, Драгослав. Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944. Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941-1944“. Токови историје 2/2017, 133-154.

Petrović Todosijević, Sanja. „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944“. AM Journal of Art and Media Studies 13/2017, 5-15.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Читалачки дани Карла Криса и Валтера Клајна. Јеврејске избеглице из кладовског транспорта у Шапцу (1940-1941)“. Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје, Зборник радова, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић, 269-298. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019.

Ристовић, Милан. У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945. Београд: Службени лист, 1998.

Filipović, Stanoje. Logori u Šarpcu. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967.

Цвејић, Небојша. Отпор и одмазда. Шабачки крај 1941. (Рад је настао у оквиру презентације публикације Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44. Приручник за читање града у Шапцу 30. априла 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa-cvejic-otpor-i-odmazda-sabacki-kraj-1941/>, последња посета 22. децембра 2021).

Šabac i Jevreji u susretu, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić. Šabac: Makart, 2003.

Summary

Sanja Petrović Todosijević

THE CAMP SYSTEM IN ŠABAC AS A PART OF THE CAMP SYSTEM FOR THE DESTRUCTION OF THE MEMBERS OF THE JEWISH COMMUNITY IN THE TERRITORY OF THE GERMAN OCCUPATION ZONE IN SERBIA

ABSTRACT: This paper presents an attempt to point out the role which the camp system in Šabac had as a part of the camp system for the destruction of the members of the Jewish community in the territory of the German occupation zone in Serbia in the implementation of the Holocaust. It will focus on all stages of the Holocaust through which the members of the Jewish community who happened to be in Šabac after April 6, i.e. both local Jewish people from Šabac and the Jewish refugees from the Kladovo Transport, went. The paper presents an attempt to point out the topography of terror which was inflicted on the members of the Jewish community in Šabac, which cannot be fully understood without an insight into this complex issue and the circumstances which led to the establishment of the first camp for Jewish people in the territory of the German occupation zone in Serbia, i.e. the Jewish Camp in Šabac on the Sava River, the Camp in Jarak, the Camp in Kosarske Livade and finally the Concentration Camp in Šabac on the Sava River.

KEYWORDS: Šabac, World War Two, Holocaust, Jewish people, Kladovo Transport, Jewish Camp in Šabac on the Sava River, Camp in Jarak, Camp in Kasarske Livade, Zasavica, Jewish Camp in Zemun, Concentration Camp in Šabac on the Sava River, Banjica Concentration Camp.

Summary

In the period from 1941 to 1944 a camp system which, as a part of a wider system of camps established in the territory of the German occupation zone in Serbia, played a key role in the Holocaust implementation process was established in the territory of the town of Šabac. Two circumstances had drawn the attention of the occupation authorities to the town of Šabac. Firstly, at the very beginning of the occupation, the Jewish population constituted a significant portion of the overall urban population of Šabac. Apart from a relatively small, local Jewish community, a group of approximately 1100 Jewish emigrants, the members of the so-called Kladovo Transport from the territory of central Europe, had also been living in Šabac since September 1940. Secondly, since the summer of 1941 Šabac was considered to be the centre of the communist action in this part of occupied Serbia. The increased interest of the occupation authorities in the (unfortunate) circumstances in Šabac contributed to Šabac becoming one of the headquarters of the occupation government. Even though the Holocaust in the territory of the German occupation zone in Serbia was executed in accordance with the official policy of the Third Reich, its implementation and its “anatomy” were to a certain extent influenced by the “local circumstances”

and the measures against the other undesirable categories of population which were implemented by the occupation authorities with the assistance of the collaborationist government. The Jewish Camp in Šabac on the Sava River, which was established on July 20 1941 as the first camp for Jewish people in the territory of the German occupation zone in Serbia, was one of the many camps which existed in the territory of the town of Šabac in the period from 1941 to 1944. Even though the Jewish Camp in Šabac on the Sava River played a crucial role in the implementation of the Holocaust in this territory, its significance and role in understanding the crime which was committed against the Jewish people in Šabac during the Second World War cannot be understood without gaining an insight into the circumstances under which other camps were established in Šabac and through which Jewish people, together with other male and female citizens of Šabac, went, primarily the Camp in Jarak, the Camp in Kasarske Livade and the Concentration Camp in Šabac on the Sava River. In order to understand the crime committed against the members of the Jewish people, it is very important to shed light on the circumstances which led to the execution of all adult Jewish men in Zasavica on October 12 and 13 1941 and the transport of all Jewish women and children on January 26 1942 from the Jewish Camp in Šabac on the Sava River to the Jewish Camp in Zemun and on the connections which existed between the Concentration Camp in Šabac on the Sava River and the Banjica Concentration Camp in Belgrade after May 1942.